

УДК 347.61

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.25>

УТРИМАННЯ ПОДРУЖЖЯ В КОНТЕКСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ДОСТАТНІЙ РІВЕНЬ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

Михальнюк О.В.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри цивільного права**ННІ права Київського національного університету**імені Тараса Шевченка*

ORCID: 0000-0001-7685-131X

Михальнюк О.В. Утримання подружжя в контексті конституційного права на достатній рівень життя в Україні.

У статті розглядаються нові підходи до розуміння поняття про утримання подружжя в контексті конституційного права громадян України на достатній життєвий рівень. Досліджено правову природу та особливості інституту утримання подружжя за законом та договором про надання утримання одного із подружжя.

Значну увагу приділено питанням визначення умов (підстав) для сплати (стягнення) аліментів. Зокрема, така підстава як нужденність у статті тлумачиться виходячи із ч. 4 ст. 75 СК України, а саме: нужденною або такою, що потребує матеріальної допомоги, визнається особа, дохід якої становить менше прожиткового мінімуму. У даному випадку йдеться про встановлення певної відповідності між нужденністю та розміром прожиткового мінімуму, встановленого законодавством. У зв'язку з цим зроблено висновок, що цей мінімум можна визнати допустимим у випадках лише нормального життєзабезпечення людини, але він не є достатнім у разі, якщо мова йде про непрацездатну особу, зокрема, яка позбавлена можливості працювати.

Обстоюється позиція, що законодавче закріплення та однакове визначення рівня матеріальної забезпеченості усіх без винятку громадян є неможливим. Це пов'язано з тим, що деякі особи, у зв'язку з непрацездатністю, в тому числі тимчасовою, важкою хворобою, вагітністю тощо потребують для свого нормального існування значно більше коштів, ніж інші. А тому, важливим є індивідуальний підхід суду до визначення розміру аліментів в кожному конкретному випадку.

Здійснено історичний аналіз інституту утримання подружжя, з якого слідує, що норма ч. 4 ст. 75 СКУ є історичною даниною радянського сімейного права та потребує корегування в сучасних умовах з огляду на ряд факторів: розширенням диспозитивності у сімейному праві; закріпленням провідної ролі договірної сімей-

но-правового регулювання; визнання на рівні Конституції України права на достатній життєвий рівень; основоположного принципу взаємної моральної і матеріальної підтримки у сім'ї та обов'язку подружжя матеріально підтримувати один одного у шлюбі.

В статті також обгрунтовано, що на сучасному етапі розвитку сімейного права України наявні достатні передумови для визнання ч. 4 ст. 75 СК України такою, не відповідає Конституції України.

Ключові слова: утримання подружжя, аліменти, аліментний договір подружжя, право на достатній життєвий рівень, договірне сімейне право, розмір аліментів, непрацездатність та нужденність одного із подружжя, умови (підстави) надання утримання.

Mykhalniuk O. Spousal maintenance in the context of the constitutional right to an adequate standard of living in Ukraine.

The article examines new approaches to understanding the concept of spousal maintenance in the context of the constitutional right of Ukrainian citizens to an adequate standard of living. The legal nature and peculiarities of the institution of spousal maintenance under the law and the agreement on the provision of maintenance to one of the spouses are investigated.

Considerable attention is paid to the issues of determining the conditions (grounds) for payment (recovery) of alimony. In particular, the article interprets such a ground as need on the basis of part 4 of Article 75 of the Family Code of Ukraine, namely: a person whose income is less than the subsistence minimum is recognized as needy or in need of material assistance. In this case, it is about establishing a certain correspondence between neediness and the size of the subsistence minimum established by legislation. In this connection, it was concluded that this minimum can be considered acceptable in cases of only normal life support of a person, but it is not sufficient in the case of a disabled person, in particular, who is deprived of the opportunity to work.

It is argued that it is impossible to legislate and equally define the level of material security for all citizens without exception. This is due to the fact that some people, due to disability, including temporary, serious illness, pregnancy, etc., need much more money for their normal existence than others. Therefore, an individual approach of the court to determining the amount of alimony in each particular case is important. The author makes a historical analysis of the spousal maintenance institute, and it follows that the provision of Part 4 of Article 75 of the Family Code of Ukraine is a historical tribute to Soviet family law and needs to be adjusted in modern conditions, taking into account a number of factors: expansion of discretion in family law; consolidation of the leading role of contractual family law regulation; recognition at the level of the Constitution of Ukraine of the right to an adequate standard of living; the fundamental principle of mutual moral and material support in the family and the obligation of spouses to financially support each other in marriage.

The article also substantiates that at the current stage of development of family law in Ukraine there are sufficient prerequisites for recognizing Part 4 of Article 75 of the Family Code of Ukraine as inconsistent with the Constitution of Ukraine.

Key words: spousal maintenance, alimony, spousal maintenance agreement, right to an adequate standard of living, contractual family law, amount of alimony, incapacity and need of one of the spouses, conditions (grounds) for granting maintenance.

Постановка проблеми. З прийняттям СК України інститут аліментних зобов'язань зазнав істотних змін. Раніше розмір і порядок стягнення аліментів визначалися імперативними нормами закону, а домовленості про їх сплату, хоча в принципі і не визнавалися незаконними, проте не могли бути здійснені в примусовому порядку.

У відповідності до вимог чинного сімейного законодавства України права та обов'язки подружжя щодо утримання можуть виникати не лише із закону, а й з договору. СК України передбачає два порядки сплати аліментів:

- *примусовий* – за рішенням суду або за судовим наказом (якщо аліменти стягуються на дітей у розмірі 30 % прожиткового мінімуму згідно із п. 4 ч. 1 ст. 96 ЦПК України);
- *добровільний* – за договором сторін.

Актуальність даного дослідження зумовлена тим, що в умовах сьогодення відносини суб'єктів сімейного права щодо утримання є важливим питанням сімейного права та стабільного розвитку сім'ї та виховання дітей. Тому від якісного рівня правової регламентації відносин щодо утримання подружжя залежить забезпечення

права особи на достатній рівень життя. Тому першочерговим питанням на сучасному етапі з нашої точки зору є удосконалення правових положень, що стосуються визначення розміру аліментів для того із членів сім'ї, хто потребує цього.

Сім'я є важливим соціально-правовим інститутом, що призводить до посиленої уваги з боку держави до регулювання сімейних правовідносин. Навіть у випадку, коли сім'я як ланка соціуму припиняє своє існування, це не може нівелювати відповідних обов'язків щодо утримання, що випливають з наявності ступеню споріднення. Враховуючи вищезазначене, варто акцентувати увагу на тому, що аліментні правовідносини займають важливе місце в системі сімейно-правового регулювання, адже вони спрямовані на захист права осіб, які потребують піклування та допомоги. Саме тому, на наш погляд, проблематиці аліментних правовідносин повинна бути надана належна увага як з боку науковців, так і з боку практиків.

Стан опрацювання проблематики. В той же час теоретичні дослідження питань правового регулювання аліментних відносин подружжя на сьогодні в Україні практично відсутні. Виняток становить монографічне дослідження Афанасєвої Л.В. «Аліментні правовідносини в Україні» [1], де розглянуто загальні положення про урегулювання аліментних правовідносин у сімейному праві України, а у кандидатській дисертації Антошкіної В.К. «Договірне регулювання відносин подружжя» [2] розглянуті деякі аспекти договорів про утримання подружжя в сімейному праві України.

Мета дослідження. Усе вищесказане зумовлює потребу комплексного дослідження проблематики надання утримання одному із подружжя в сучасному сімейному праві України та всебічного аналізу існуючих принципів та підходів до визначення розміру і порядку стягнення аліментів у контексті конституційного права громадян України на достатній рівень життя.

Виклад основного матеріалу. Очевидним є той факт, що аліментні правовідносини подружжя є складною та багатокомпонентною конструкцією, яка вимагає детального наукового аналізу.

В цілому, питання про аліментні правовідносини подружжя врегульовано у Сімейному кодексі України, водночас саме право на утримання передбачено в основоположному акті – Конституції України.

Сімейний кодекс визначається як один з найпрогресивніших кодифікованих актів в законодавстві України, та є таким, що відповідає вимогам сьогодення. Проте, незважаючи на свою багатогранність, містить в собі ряд недоліків, пов'язаних з застосуванням його норм.

Перш за все, варто зазначити, що чинне законодавство України не містить визначення поняття утримання (аліменти). В доктрині сімейного права термін «аліменти» визначається як утримання, яке надається зобов'язаною особою іншій особі, з якою вона перебуває в шлюбно-сімейних правовідносинах, **за наявності умов, передбачених законом або договором.**

З аналізу норм Сімейного кодексу України можна виокремити: 1) загальні та 2) спеціальні умови надання утримання одного з подружжя.

Згідно з ч. 2 ст. 75 СК за загальним правилом право на утримання один із подружжя набуває за наявності певних підстав (умов), до яких належать:

- 1) непрацездатність одного з подружжя;
- 2) **потреба в матеріальній допомозі (нужденність);**
- 3) здатність іншого з подружжя надати матеріальну допомогу.

Непрацездатність пов'язується з пенсійним віком або інвалідністю та визначається згідно з ч. 3 ст. 75 СК України.

Інвалідність як міра втрати здоров'я визначається шляхом експертного обстеження в органах медико-соціальної експертизи МОЗ України, зокрема медико-соціальними експертними комісіями (МСЕК). Відповідно до Інструкції про встановлення груп інвалідності, затвердженої Наказом МОЗ України від 07.04.2004 р. № 183, інвалідами I групи визнаються особи, які мають стійкі, значно вираженої важкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, травмою або уродженим дефектом, що призводять до значного обмеження життєдіяльності людини, неспроможності до самообслуговування, і потребують постійного догляду. До цієї групи відносяться люди з найважчими формами захворювань. До інвалідів II групи відносяться особи, які мають стійкі, вираженої важкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, травмою або уродженим дефектом, що призводять до значного обмеження життєдіяльності людини при збереженій здатності до самообслуговування, і не вимагають постійного догляду. Інвалідами III групи є особи, які мають стійкі, помірної тяжкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, наслідками травм чи вродженими дефектами, що призвели до помірно вираженого обмеження життєдіяльності, у тому числі працездатності, які потребують соціальної допомоги та соціального захисту.

Отже, повністю непрацездатними визнаються інваліди I та II групи. А щодо права на утримання інвалідів III групи виникають певні застереження. Вони визнаються непрацездатними, але можуть працювати, тільки в особливих умовах.

Виходячи з норм СК України **нужденною або такою, що потребує матеріальної допомоги**, визнається особа, дохід якої становить менше прожиткового мінімуму. Так, відповідно до ч. 4 ст. 75 СК України із подружжя є таким, що потребує матеріальної допомоги, якщо заробітна плата, пенсія, доходи від використання його майна, інші доходи не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом.

У даному випадку йдеться про встановлення певної відповідності між нужденністю та розміром прожиткового мінімуму, яка неодноразово критикувалась в доктрині сімейного права з огляду на саме визначення прожиткового мінімуму, наведене у статті 1 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 05 жовтня 2000 року. Тобто цей мінімум можна визнати допустимим у випадках лише нормального життєзабезпечення людини, але він не є достатнім у разі, якщо мова йде про непрацездатну особу, зокрема, яка позбавлена можливості працювати.

Необхідні потреби непрацездатної людини, як правило, не обмежені тими звичайними потребами, які має здорова людина, тому вимагають додаткових витрат на лікування, оздоровлення, харчування, що зумовлено іншим, відмінним способом життя такої людини.

До того ж, на наш погляд, законодавче закріплення та однакове визначення рівня матеріальної забезпеченості усіх без винятку громадян є неможливим. Це пов'язано з тим, що деякі особи, у зв'язку з непрацездатністю, в тому числі тимчасовою, важкою хворобою, вагітністю тощо потребують для свого нормального існування значно більше коштів, ніж інші. А тому, важливим є індивідуальний підхід суду до визначення розміру аліментів в кожному конкретному випадку.

Важливим для розкриття розглядуваного питання, з нашої точки зору, є також історичний аспект. Право на аліменти було надано подружжю ще першим Кодексом про шлюб та сім'ю Української РСР, який передбачав, що один з подружжя має право на утримання від іншого. Справи про аліменти розглядалися відділами соціального забезпечення. Це обумовлювалося тогочасною точкою зору щодо аліментів як «сурогату соціального забезпечення». Підставами для надання утримання визнавалися потреба одного з подружжя в утриманні та його непрацездатність.

Відділ соціального забезпечення при визначенні розміру аліментів повинен був керуватися ступенем нужденності і працездатності подружжя та прожитковим мінімумом, встановленим для певної місцевості. Розмір аліментів у сукупності з іншими засобами до існування не повинен був перевищувати прожиткового мінімуму.

Аліменти виплачувалися періодично, заміна їх одноразовою сумою, яка могла б бути сплачена, не допускалася. У разі смерті подружжя, який сплачував аліменти, аліменти продовжували стягуватися з майна, яке залишилося.

З наведеного історичного аналізу слідує, що норма ч. 4 ст. 75 СКУ є історичною даниною радянського сімейного права та потребує корегування в сучасних умовах з огляду на ряд факторів, наведених нижче.

По-перше, і, з нашої точки зору, найголовніше, у статті 48 Конституції України закріплене одне з найважливіших соціально-економічних прав людини – **право на достатній життєвий рівень для особи та її сім'ї**. На жаль, поняття «достатній життєвий рівень» в законодавстві України не розкривається і не визначається як він співвідноситься із прожитковим мінімумом. Певною мірою це законодавче упущення заповнив Конституційний Суд України. Так, у п. 2 мотивувальної частини Рішення Великої палати КСУ від 22 травня 2018 року зазначено, що «у державі, яку проголошено соціальною, визначений законодавцем розмір прожиткового мінімуму має реально забезпечувати гідний рівень життя людини». Це зобов'язує державу створити ефективну систему соціального захисту різних категорій осіб, яка сприяла б узгодженню рівня їхнього життя з реалізацією права на достатній життєвий рівень для них та їхніх сімей шляхом надання відповідного соціального забезпечення.

По-друге, варто зазначити, що **в договірному сімейному праві умови (підстави) виплати аліментів (утримання) значно ширші, ніж це передбачено в СКУ**. Згідно з умовами чинного сімейного законодавства України подружжя має право укласти договір про надання утримання у випадку непрацездатності чоловіка/дружини, у період вагітності дружини та до досягнення новонародженою дитиною 3-ох річного віку, перебування на утриманні чоловіка/дружини дитини-інваліда та в інших випадках.

У ч. 1 ст. 78 СК України передбачено, що за договором про сплату аліментів сторони вправі на власний розсуд визначити умови, розмір та строки виплати аліментів. Отже, *договір про сплату аліментів може бути укладено як за наявності передбачених в законі умов*: у випадку непрацездатності чоловіка/дружини (ч. 2 ст. 75 СК України), в тому числі і після розлучення (ст. 76 СК України), у період вагітності дружини та до досягнення новонародженою дитиною 3-ох річного віку (ст. 84 СК України), перебування на утриманні чоловіка-батька дитини до досягнення нею 3-ох річного віку (ст. 86 СК України); перебування на утриманні чоловіка/дружини дитини-інваліда (ст. 88 СК України), *так і в інших випадках, не передбачених у чин-*

ному сімейному законодавстві. Як впливає із ч. 1 ст. 78 СК України сторони можуть відійти від положень сімейного законодавства і на власний розсуд визначити свої права та обов'язки, наприклад, не пов'язувати виникнення права на аліменти з непрацездатністю одного з подружжя та потреби у матеріальній допомозі [3, с. 20-21, 4, с. 79-82]. На думку І.В. Жилінкової, *право на утримання працездатного подружжя може бути обумовлено іншими обставинами, наприклад, виконанням обов'язків по веденню домашнього господарства, вихованню дітей, строком спільного проживання тощо*. При цьому важливо, щоб визначені законом умови виникнення чи здійснення права на утримання не погіршувалися договором [5, с. 172-173].

Договір подружжя про сплату аліментів, як правило, визначається безвідплатним (не має характеру взаємності – одержувач аліментів не має зустрічного еквівалентного обов'язку щодо обов'язку платника аліментів сплачувати утримання), одностороннім (одна сторона несе обов'язок виплачувати аліменти, а друга має право вимоги сплати аліментів). В окремих випадках цей договір можна вважати двостороннім та відплатним. Наприклад, коли чоловік виплачує утримання дружині – домогосподарці, юридичним діям чоловіка кореспондує взаємний зустрічний обов'язок жінки здійснювати дії, пов'язані з веденням домашнього господарства – готувати їжу, прибирати, здійснювати догляд за дітьми тощо.

Таким чином, в договірному сімейному праві до умов (підстав) виплати аліментів (утримання) можна віднести обставини, з якими сторони пов'язують виникнення права на аліменти. При цьому вказані обставини можуть стосуватися як утримання (досягнення певного віку, тимчасова відсутність роботи тощо), так і наявності у платника можливості сплачувати встановлений розмір утримання (наявність постійного місця роботи або доходу від визначеного роду занять: зайняття підприємництвом, ведення фермерського господарства тощо).

В той же час, аліментні договори подружжя не можуть містити положень, спрямованих на обмеження права непрацездатного подружжя, що потребує матеріальної допомоги, на отримання аліментів. Відповідні умови договору повинні бути визнані недійсними як такі, що суперечать положенням чинного сімейного законодавства.

По-третє, на нашу думку, при вирішенні розглядуваного питання варто виходити з природи сімейних правовідносин, а також природніх та соціальних принципів існування сім'ї. Основною рисою стабільного і нормального співжиття подружжя є добровільне піклування та взаємна турбота. Для цих відносин характерним є обов'язок матеріальної та моральної підтримки.

Перш за все, це впливає з суті шлюбних відносин і закріплюється положеннями Сімейного кодексу України, який передбачає обов'язок подружжя матеріально підтримувати один одного у шлюбі. Цей обов'язок виникає в подружжя з моменту реєстрації шлюбу і триває протягом усього часу перебування в ньому.

Чинне сімейне законодавство України передбачає, що чоловік, дружина повинні підтримувати один одного матеріально (ст. 75 СКУ). Ця правова норма є глибоко моральною, ґрунтується на таких засадах побудови сім'ї, як добровільність, рівність, взаємоповага, захист інтересів непрацездатних членів сім'ї.

За нормальних сімейних стосунків подружжя добровільно піклується один про одного, і проблем щодо утримання не існує. Як неодноразово зазначалося в літературі, обов'язок щодо надання матеріальної допомоги одним із подружжя виникає як моральний – з часу укладання шлюбу, і одночасно як юридичний – з моменту, коли з'являються необхідні для цього підстави.

Висновки. Здійснене дослідження права на утримання подружжя в сімейному праві України є підставою для формулювання наступних загальних висновків:

1. На сучасному етапі в Україні варто констатувати кардинальні зміни у підходах щодо регулювання аліментних відносин подружжя за рахунок розширення сфери диспозитивного регулювання. Чинний СК України передбачає нову конструкцію – договір про утримання подружжя.

2. Договір подружжя про сплату аліментів може бути укладено як за наявності передбачених в законі умов (підстав) надання утримання одному із подружжя, так і в інших випадках, не передбачених у чинному сімейному законодавстві. Як впливає із ч. 1 ст. 78 СК України сторони договору можуть відійти від положень сімейного законодавства і на власний розсуд визначити свої права та обов'язки, наприклад, не пов'язувати виникнення права на аліменти з непрацездатністю одного з подружжя та потреби у матеріальній допомозі.

3. Виходячи з норм СК України нужденною або такою, що потребує матеріальної допомоги, визнається особа, дохід якої становить менше прожиткового мінімуму. Відповідно до ч. 4 ст. 75 СК України подружжя є таким, що потребує матеріальної допомоги, якщо заробітна плата, пенсія, доходи від використання його майна, інші доходи не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом. У даному випадку йдеться про встановлення певної відповідності між нужденністю та розміром прожиткового мінімуму відповідно до статті 1 Закону

України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 05 жовтня 2000 року. Тобто цей мінімум можна визнати допустимим у випадках лише нормального життєзабезпечення людини, але він не є достатнім у разі, якщо мова йде про непрацездатну особу, зокрема, яка позбавлена можливості працювати.

4. Законодавче закріплення та однакове визначення рівня матеріальної забезпеченості усіх без винятку громадян України є неможливим. Це пов'язано з тим, що деякі особи, у зв'язку з непрацездатністю, в тому числі тимчасовою, важкою хворобою, вагітністю тощо потребують для свого нормального існування значно більше коштів, ніж інші. А тому, важливим є індивідуальний підхід суду до визначення розміру аліментів в кожному конкретному випадку.

5. Враховуючи викладене вважаємо, що на сучасному етапі розвитку сімейного права України, що обумовлюється розширенням диспозитивності у сімейному праві; закріпленням провідної ролі договірного сімейно-правового регулювання; визнання на рівні Конституції України права на достатній життєвий рівень, а також основоположного принципу взаємної моральної і матеріальної підтримки у сім'ї та обов'язку подружжя матеріально підтримувати один одного у шлюбі, – наявні достатні передумови для визнання ч. 4 ст. 75 СК України такою, не відповідає Конституції України.

6. Подальші дослідження в галузі правового регулювання аліментних відносин подружжя мають бути спрямовані на теоретичне обґрунтування правовідносин подружжя, пов'язаних з участю платника аліментів у додаткових витратах на утримання, а також істотних умов договору про утримання подружжя, зміни, розірвання та визнання договору про надання утримання подружжя недійсним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Афанасьєва Л.В. Аліментні правовідносини в Україні: *монографія*. Луганськ. 2006. 224 с.
2. Антошкіна В.К. Договірне регулювання відносин подружжя : автореф. дис. ... к. ю. н. 12.00.03. Харків, 2006. 18 с.
3. Михальнюк О.В. Договір подружжя про надання утримання. *Юридична Україна*. № 2. 2015. С. 20–23.
4. Антошкіна В. Договірне регулювання відносин з надання утримання між подружжям (колишнім подружжям). *Право України*. 2004. № 11. С. 79–82.
5. Жилінкова І.В. Шлюбний договір. Харків.: "Ксилон", 2005. 174 с.